

طراحی الگوی تعیین نرخ بهینه سود بانکی در ایران

محمدجواد محقق نیا*

محمدعلی دهقان دهنوی**

محسن رحمتی نیا***

چکیده

در پژوهش حاضر حوزه‌های شش‌گانه بانکداری اسلامی، قوانین کلی کشور، مقررات نظارتی و مدیریت ریسک، مدیریت دارایی بدهی، ساختار بازار بانکی و اقتصاد کلان بررسی و با آسیب‌شناسی شیوه فعلی پرداخت سود، الگویی جدید برای رفع این نقص‌ها طراحی شد. در این الگو، با در نظر گرفتن پیشینه سودآوری و کارایی هر بانک، نرخ به صورت درصدی از میانگین وزنی سود قطعی دوره‌های مالی گذشته تعیین و ملاک سود علی‌الحساب یا تبلیغات قرار می‌گیرد. سود قطعی پایان دوره نیز به صورت درصدی از سودآوری کل منابع بانک در دوره مالی، به سپرده‌گذاران اختصاص می‌یابد. از مزیت‌های این الگو، سوق دادن رقابت بانکی به سوی کارایی و کاهش حاشیه سود بانکی، کاهش شکاف پس‌انداز سرمایه‌گذاری و آزادی بیشتر در بازار بانکی و بهبود دید عموم مردم به بانکداری اسلامی است.

واژه‌های کلیدی: بانکداری بدون ربا، سود بانکی، سود علی‌الحساب، سود مشاع و بانکداری ایران.

طبقه‌بندی JEL: R15, O42, E43

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

* عضو هیئت مدیره بانک رفاه کارگران؛ رایانامه: mgmohagh@yahoo.com
** عضو هیأت علمی گروه بانکداری اسلامی دانشکده مدیریت و حسابداری دانشگاه علامه طباطبایی، مؤسسه عالی بانکداری ایران؛ رایانامه: deghandehnavi@gmail.com
*** دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه علامه طباطبایی؛ رایانامه: mohsen_rahmati_nia@yahoo.com
تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۸/۱۹ تاریخ تأیید: ۱۳۹۵/۲/۱۸

۱. مقدمه

مشکل عمده بانک‌های ایران در عمل به قوانین اسلامی، خو گرفتن آنها به بیش از یک قرن بانکداری سنتی است. بنابراین، فقط با تصویب یک قانون نمی‌توان انتظار معجزه در سیستم بانکی کشور را داشت. پس از تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها برای تطبیق خود با شرایط موجود، نرخ سود علی‌الحساب جهت سپرده‌ها و سود مورد انتظار در تسهیلات مشارکتی را پیشنهاد دادند. پس از این، نرخ سود بانک‌های ایرانی کارکردی شبیه به نرخ بهره در بانک‌های ربوی پیدا کرد. دولت نیز که به دلیل محدودیت‌های شرعی قادر به فروش اوراق قرضه نبود، از تغییر این نرخ جهت سیاست‌های پولی خود بهره برد و به تدریج این پارامتر یکی از مهم‌ترین و جنجالی‌ترین ابزارهای سیاست‌گذاری پولی در اقتصاد ایران شد.

اکنون، پس از سه دهه تجربه بانکداری بدون ربا در کشور نظرات متفاوت و حتی متناقضی از سوی متخصصان امر نسبت به نحوه تعیین نرخ سود بانکی برای رسیدن به اهداف کلان اقتصادی مطرح می‌شود. این پژوهش با بررسی مبانی مرتبط با این حوزه، پژوهش‌های گذشته و نظرات متخصصان در زمینه نرخ سود بانکی، سعی در یافتن الگوی بهینه تعیین این نرخ دارد.

۲. مبانی نظری

۲-۱. بیان مسئله

نرخ سود بانکی از مهم‌ترین و در عین حال حساس‌ترین مؤلفه‌های سیاست‌گذاری بانکی به‌شمار می‌آید و به همین دلیل همواره مد نظر متخصصان و مسئولان امر بوده است. هرچند این نرخ در بانکداری ربوی با سازوکاری مختص به خود و در راستای بیشینه کردن بهره‌وری بانک تعیین می‌شود، ولی در بانکداری اسلامی این نرخ مطابق با شرع مقدس و در راستای اهداف کلان نظام اقتصادی طراحی شده است.

برخی اهداف مد نظر در تعیین نرخ سود در نظام بانکی ایران عبارتند از: توجه به بازدهی اقتصادی در بخش‌های واقعی اقتصاد کشور؛ وجود نگاه حمایتی به برخی بخش‌های اقتصادی؛ کنترل تورم؛ توجه به برخی دیگر از شاخص‌های اقتصادی مانند سود بازار سهام، تغییرات نرخ ارز، بازدهی بازار طلا، مسکن و بازارهای غیرمتشکل پولی، نرخ سود اوراق مشارکت؛ توجه به ساختار مالی بانک‌ها و حاشیه سود آنها در راستای تقویت ساختار مالی آنها افزون بر پوشش هزینه‌های عملیاتی و ریسک (آقانظری، ۱۳۹۲).

هرچند هر یک از این اهداف به تنهایی اهمیتی خاصی دارد؛ اما نرخ سود بانکی آثار متفاوتی بر آنها می‌گذارد. افزایش نرخ سود بانکی موجب رضایت گروه‌هایی همچون صاحبان سهام بانک و

سپرده‌گذاران می‌شود، ولی از سوی دیگر، موجب نارضایتی متقاضیان تسهیلات می‌شود. کاهش نرخ سود بانکی نیز با ناخشنودی سپرده‌گذاران موجب کاهش پس‌انداز و تلاطم در دیگر بازارهای موازی مانند مسکن، طلا و... می‌شود. بنابراین، هم‌زمان با حمایت از تولید به وسیله کاهش نرخ سود، بازارهای موازی نیز قوت می‌گیرند و تولید را تحت تأثیر قرار می‌دهند. بنابراین، تدوین مدلی که بتواند همه جانبه به موضوع تعیین نرخ سود بانکی بپردازد، اهمیت می‌یابد و با طراحی صحیح این مدل می‌توان به حل برخی از مشکلات در این زمینه امید داشت.

۲-۲. هدف پژوهش

در مقاله حاضر به دنبال طراحی الگویی برای تعیین نرخ بهینه سود در نظام بانکی ایران هستیم که بتواند بهترین نتیجه را در تأمین اهداف سیاست‌گذاران و مصالح کلان اقتصادی و رضایت گروه‌های مرتبط با بانک (سهامداران، سپرده‌گذاران، وام‌گیرندگان) داشته باشد. از جمله اهداف مورد نظر در طراحی الگو عبارتند از: تطبیق با اصول بانکداری اسلامی؛ کارایی نظام بانکی؛ تعادل هزینه‌ها و درآمدهای بانک؛ کنترل ریسک‌پذیری بانک‌ها؛ رشد اقتصادی همراه با عدالت.

۲-۳. پیشینه پژوهش

در دهه ۱۳۶۰ قانون بانکداری بدون ربا توسط جمعی از متخصصان بانکی و فقهای دینی تدوین و برای اجرا، توسط مجلس، به سیستم بانکی ابلاغ شد. در سه دهه گذشته، صاحب‌نظران ایرادهایی جهت رفع نقص‌های این قانون مطرح کرده‌اند، برخی از آنها ناظر به شیوه تعیین و برخی ناظر به نرخ سود بانکی است. دادگر و فیروزان (۱۳۹۱)، چگونگی تعیین نرخ سود را بررسی و رویکرد هزینه فرصت سرمایه در تعیین نرخ سود را معرفی کرده‌اند؛ خان و میرآخور (۱۳۷۰) از نرخ بازدهی سهام به‌عنوان راهنما برای تخصیص سرمایه نام برده‌اند؛ صدر (۱۳۷۵) نرخ نسبی را معادل هزینه فرصت سرمایه در نظر گرفته است؛ قحف (۱۳۷۵) قیمت سرمایه را معادل اجاره ماشین‌آلات و ساختمان‌ها در نظر گرفته است؛ موسویان (۱۳۷۸) استفاده از نرخ‌های تسهیلات بین‌المللی را پیشنهاد کرده است؛ رضوی و شمسیان (۱۳۸۹) عناصر مؤثر بر تعیین نرخ سود بانکی در ایران را بررسی کرده‌اند. عزیزنژاد (۱۳۹۱) این موضوع را بررسی و برای تعیین نرخ سود بانکی دو سناریو مطرح کرده است: ۱. نرخ مرجع بانک مرکزی و آزادسازی این نرخ برای بانک‌ها؛ ۲. بررسی نرخ سود بخش‌های مختلف اقتصادی به‌عنوان مرجعی برای تعیین نرخ سود.

براساس تحقیق محسنی زنوزی و دیگران (۱۳۹۰)، میان متغیرهای بازدهی شاخص قیمت بورس اوراق بهادار و نرخ سود کوتاه‌مدت بانکی و همچنین بازده نقدی سهام و نرخ سود کوتاه‌مدت بانکی

رابطه بلندمدت وجود ندارد. برای بانکداری اسلامی و عادلانه، باید این دو متغیر با توجه به سود یا زیان سرمایه‌گذاری در بلندمدت، به سوی هم حرکت کنند و رابطه بلندمدت داشته باشند؛ اما نتایج بررسی وی خلاف این امر را نشان می‌دهد و فرضیه «عادلانه بودن پرداختی سود توسط بانک‌های ایران» رد می‌شود. این بررسی نتایج تحقیق سلامی و بهمنی (۱۳۸۰) را نیز تأیید می‌کند. آنها تعیین نرخ سود ثابت برای تسهیلات از سوی شورای پول و اعتبار را موجب دور کردن بانک‌ها از مشارکت واقعی در پروژه‌های سرمایه‌گذاری براساس درآمد مورد انتظار و مخاطرات آنها می‌دانند که باعث کاهش کارایی بانکداری اسلامی می‌شود. سیف و بهمنی (۱۳۸۳) در مورد نرخ سود بانکی در ایران می‌نویسند:

در ایران نرخ سود سپرده‌های بانکی و نیز تسهیلات اعطایی توسط شورای پول و اعتبار تعیین می‌شود. نرخ‌های اعلام شده عملاً غیرقابل انعطاف است و بانک‌ها موظف به مراعات آن هستند. اعمال سیاست‌های پولی و نحوه نظارت بر عملیات سیستم بانکی کشور به‌گونه‌ای است که پوشش ریسک از طریق تغییرات نرخ سود عملی نیست.

در زمینه کاهش یا افزایش نرخ سود بانکی در ایران، متخصصان نظرهای متفاوت و گاه متضادی داشته‌اند. عمده دلایل موافقان کاهش نرخ سود را به اختصار می‌توان چنین بیان کرد:

الف) کاهش حاشیه سود بانکی و افزایش کارایی نظام بانکی؛ ب) سیاست‌های پولی انبساطی دولت در دهه‌های گذشته از لحاظ تئوری باید منجر به کاهش نرخ سود شود؛ ج) بالابودن نرخ سود موجب کاهش رقابت‌پذیری کالاهای ایرانی در اقتصاد جهانی می‌شود. برخی از دلایل مخالفان نیز چنین است:

الف) حاشیه سود بانکی کم و موجب زیان‌دهی بانک‌ها شده است. کاهش بیشتر این نرخ، نظام بانکی را با ورشکستگی مواجه می‌کند؛ ب) کاهش نرخ سود باعث خروج سپرده‌ها و کاهش قدرت وام‌دهی بانک‌ها می‌شود و از طرفی سود واقعی تسهیلات صفر یا حتی منفی شده که این امر موجب ایجاد رقابت ناسالم در تسهیلات بانکی می‌شود؛ ج) بانک‌ها برای جبران زیان ناشی از کاهش نرخ سود، سهم تسهیلات را کاهش می‌دهند که این امر با هدف برنامه کاهش نرخ سود متناقض است (تجلی، ۱۳۸۹).

از نقدهای وارد بر پژوهش‌های گذشته ارائه ندادن الگویی ساده و کارا جهت سهیم کردن حقیقی پس‌اندازکنندگان در سود حاصل از تسهیلات و فعالیت‌های اقتصادی است. در واقع، تمام این پژوهش‌ها با مفروض دانستن سود علی‌الحساب، فقط به دنبال راهکارهایی جهت تعیین نرخ بهینه آن هستند، نه نقد نظام پرداخت سود در بانکداری ایران و ارائه الگوهای جایگزین.

۲-۳-۱. نظریه‌های نرخ سود در بانکداری اسلامی

برخی از پژوهشگران اسلامی، هزینه فرصت سرمایه را معادل نرخ بازدهی در بازارهای حقیقی می‌دانند. بر این اساس، در چارچوب اسلامی نیز، انگیزه بنگاه برای سرمایه‌گذاری به سودآوری در آینده بستگی خواهد داشت و بنابراین، بنگاه حداکثرکننده سود، سرمایه‌گذاری را تا جایی که بهره‌وری نهایی سرمایه با هزینه فرصت آن برابر شود، ادامه خواهد داد. در این رابطه، از زرقا^۱ (۱۹۸۲)، حق و میرآخور^۲ (۱۹۹۹)، اقبال و میرآخور^۳ (۱۹۹۹) و نینهاص^۴ (۲۰۰۶) می‌توان نام برد که از نظر تئوریک بازارهای اسلامی و بانک بدون ربا را مؤسسه‌ای می‌دانند که در آن نرخ بازده متناسب با نرخ بازده بخش حقیقی اقتصاد و بازار کالاها و خدمات تعیین شود و بر همین اساس و طبق این کارکرد، خان و میرآخور (۱۳۷۰) بانک‌های اسلامی را تعریف می‌کنند.

خان و میرآخور (۱۳۷۰) از نرخ بازدهی سهام به‌عنوان راهنمایی برای تخصیص سرمایه و جایگزین نرخ بهره نام برده‌اند. صدر (۱۳۷۵) نرخ سود در فروش نسبه یا نرخ نسبه را معادل هزینه فرصت سرمایه در نظر گرفته است و قحف (۱۳۷۵) قیمت سرمایه را معادل اجاره ماشین آلات و ساختمان‌ها در نظر می‌گیرد.

دادگر و فیروزان (۱۳۹۱) این موضوع را بررسی و رویکردهای مختلف در این زمینه را عنوان می‌کنند. از رویکردهای یاد شده در این مقاله می‌توان، استفاده از نرخ بازدهی سهام به‌عنوان راهنما، نرخ سود در فروش نسبه، محاسبه قیمت حسابداری برای سرمایه، محاسبه هزینه سرمایه مبتنی بر تکنیک q توبین^۵ و نرخ بازدهی بخش خصوصی را جهت تعیین نرخ سود در بازار اسلامی عنوان کرد. دادگر و فیروزان پس از نقد این رویکردها روش محاسبه هزینه فرصت سرمایه یا قیمت سایه‌ای سرمایه برای بنگاه متقاضی تسهیلات را ارائه می‌دهند و از آن به‌عنوان آشکارکننده نرخ عقود مبادله‌ای و همچنین برطرف‌کننده مشکل تقارن اطلاعات میان بانک و بنگاه یاد می‌کنند.

۲-۴. روش تحقیق

در طراحی الگوی تعیین نرخ بهینه سود بانکی، حوزه‌های مرتبط با این مبحث، از جمله، بانکداری اسلامی؛ قوانین کلی کشور؛ مقررات نظارتی و مدیریت ریسک؛ مدیریت دارایی بدهی؛ ساختار بازار بانکی و سرکوب مالی را با روش توصیفی مطالعه اسنادی بررسی می‌کنیم. سپس، با آسیب‌شناسی شیوه فعلی در این حوزه‌ها سعی در طراحی الگویی جهت رفع نقص‌های شیوه قبلی می‌شود.

1. Zarqa

2. Haqve & Mirakhor

3. Iqbal & Mirakhor

4. Nienhavs

۵. q توبین از تقسیم ارزش بازاری یک بنگاه در بازار سهام بر ارزش جایگزینی آن به دست می‌آید. کاهش این نسبت در طول زمان به معنای کاهش ارزش شرکت است. ارزش جایگزینی را نیز می‌توان با ارزش دفتری منهای بدهی شرکت نشان داد.

۳. آسیب‌شناسی شیوه فعلی تعیین نرخ سود

۱-۳. بانکداری اسلامی

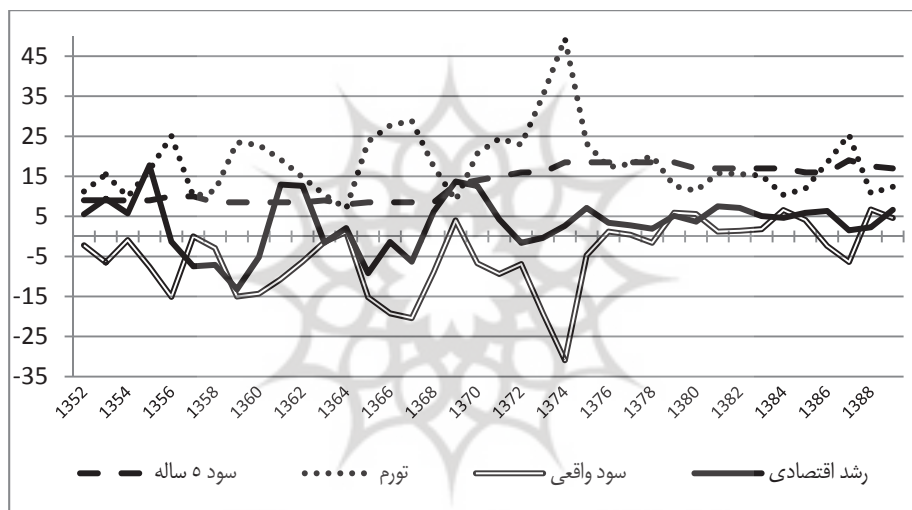
به لحاظ نظری تمام فعالیت‌های بانکی ایران به‌گونه‌ای طرح‌ریزی شده‌اند که سودآوری بانک‌ها تنها مشتق از فعالیت‌های واقعی و به دور از ربا باشد و به خوبی توانسته اهداف و اصول نظام اقتصاد اسلامی را تأمین و ساختاری منسجم و مناسب را طرح‌ریزی کند؛ اما در عمل به دلیل وابستگی این سیستم به راهکارهای متداول نظام بانکی، همچنان ضعف‌هایی دیده می‌شود. پس از تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا، سیستم بانکی جهت جذب سپرده‌های سرمایه‌گذاری و مدت‌دار، گنجاندن سود علی‌الحساب در سیستم بانکی را پیشنهاد داد. هرچند تعیین سود علی‌الحساب منافاتی با قوانین شرعی ندارد؛ اما به نظر می‌رسد این نرخ، خود به منزله محاسبه قطعی پذیرفته شد. قانونی نانوشته این سود را حقی برای مشتری قلمداد کرده تا توان جذب سپرده را حفظ کند؛ چنان‌که اگر در پایان دوره بانک نتواند به چنین سودی دست یابد، با کسر حق‌الوکاله خود سود اضافی را به مشتریان می‌بخشد. سود علی‌الحساب و قطعی ۲۶ بانک کشور در سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۱ نشان می‌دهد از ۱۲۱ داده، تعداد ۷۹ مورد سود علی‌الحساب و قطعی بانک‌ها یکی بوده است (آمارهای بانک مرکزی و ترازنامه بانک‌ها).

جدول ۱: تفاوت سود قطعی و علی‌الحساب بانک‌ها (۱۳۸۵-۱۳۹۱)

بانک	۸۵	۸۶	۸۷	۸۸	۸۹	۹۰	۹۱
انصار					0		
دی	۰/۲۰۰۰	0	
اقتصاد نوین	.	.	.	۰/۰۱۲۲	۰/۰۲۱۹		
مهر ایران	.	۰/۰۲۰۷	۰/۰۲۴۶	۰/۰۰۹۴	۰/۰۵۴۴	۰/۱۶۰۰	
کارآفرین	۰/۱۱۹۹	.	
کشاورزی	
مسکن	
ملی	۰/۳۹۱۷	۰/۰۹۷۶	۰/۱۳۳۰	۰/۱۹۲۸	۰/۰۸۷۲	.	
ملت	
پست بانک	۰/۲۶۵۴	۰/۲۱۰۳	
سامان	
صنعت و معدن	
سرمایه	.	.	۰/۳۴۳۴	۰/۰۲۴۸	۰/۰۱۷۵	.	
سپه	۰/۰۲۷۱	
سپینا	۰/۰۷۱۹	.	
تات	
تجارت	۰/۰۵۱۲	۰/۰۸۳۳	۰/۰۲۸۹	۰/۱۰۰۹	۰/۲۰۷۴	۰/۳۸۱۴	

بانک	۸۵	۸۶	۸۷	۸۸	۸۹	۹۰	۹۱
توسعه تعاون						۰	
گردشگری					۰/۲۸۶۵		
حکمت					۰		
پارسیان	۰	۰	۰	۰	۰	۰	
رفاه		۰	۰	۰	۰	۰/۰۳۷۲	۰/۰۳۹۴
صادرات		۰	۰	۰	۰/۰۳۲۷	۰/۰۲۸۴	
شهر			۰	۰	۰	۰/۰۷۸۱	
پاسارگاد			۰	۰/۰۳۲۷	۰/۰۴۱۲	۰/۰۰۸۹	۰/۰۰۲۵
توسعه صادرات	۰/۲۷۲۷	۰/۱۵۰۰	۰/۰۲۸۶	۰/۰۱۷۹	۰/۲۰۱۹		

مأخذ: آمار و اطلاعات بانک مرکزی و ترازنامه بانک‌های کشور

مأخذ: بانک مرکزی و بانک جهانی
نمودار ۱: سود اسمی و واقعی سپرده‌های بانکی (۱۳۵۲-۱۳۸۹)

با این وصف به نظر می‌رسد تعیین نرخ سود علی الحساب بانکی، هرچند در نگاه جزئی منافاتی با احکام شرع مقدس اسلام ندارد؛ اما با در نظر گرفتن مقاصد شریعت و اصول اقتصاد اسلامی، از جمله رابطه منطقی و سالم بین چرخه مالی و اقتصاد واقعی، این راهکار (تعیین نرخ سود علی الحساب) نتوانسته نظام بانکی بدون ربا را به اهدافش نزدیک کند.

۳-۲. قوانین مرجع

پژوهش حاضر، هجده قانون از قوانین اصلی کشور که احتمال ارتباط آنها با بحث نرخ سود بانکی بود، بررسی شد. هشت قانون مرتبط و دارای موادی بودند که در تعیین اهداف الگوی مورد نظر کاربرد داشتند و در ده قانون دیگر مطلبی مرتبط با این بحث یافت نشد. در نهایت طرح بازنگری قانون عملیات بانکی کشور نیز، که از سوی مجلس شورای اسلامی مطرح شده بررسی گردید.

از جمله اهداف نظام پولی و بانکی کشور، تصریح شده در قوانین، استقرار نظام پولی و اعتباری بر مبنای حق و عدل به منظور تنظیم گردش صحیح پول و اعتبار در جهت سلامت و رشد اقتصاد کشور، حفظ ارزش پول ملی و موازنه پرداخت‌ها است.^۱ طبق قانون پنجم برنامه پنج‌ساله توسعه، دولت موظف به کاهش شکاف پس‌انداز و سرمایه‌گذاری است.

در حالی که در نظریه بانکداری بدون ربا، میزان بازدهی بخش واقعی اقتصاد و سودآوری تسهیلات باید ملاکی برای سود سپرده‌ها باشد؛ اما به صراحت در قانون پنجم برنامه پنج‌ساله توسعه، تورم ملاکی برای حداقل سود سپرده‌ها و سود سپرده‌ها ملاک سود تسهیلات شده است^۲ که این شیوه با بانکداری سنتی که بانک‌ها در ابتدا متقاضی وجوه مردم با نرخ بهره پیشنهادی و سپس عرضه‌کننده با بهره بالاتر هستند، هماهنگی بیشتری دارد. همین‌طور در ماده (۱۰) آیین‌نامه بانکداری بدون ربا چنین آمده است:

به هیچ‌یک از سپرده‌های دریافتی تحت عنوان سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار رقم تعیین شده از قبل به‌عنوان سود پرداخت نخواهد شد. منافع حاصل از عملیات موضوع ماده (۹) براساس قرارداد منعقد، متضمن وکالت بین بانک و سپرده‌گذار متناسب با مدت و منابع سپرده‌های سرمایه‌گذاری پس از وضع سپرده‌های قانونی مربوطه و رعایت سهم منابع بانک به نسبت مدت و مبلغ در کل وجوه به‌کار گرفته شده در این عملیات تقسیم خواهد شد.

در حالی که، تبدیل سود علی‌الحساب به قطعی به رویه‌ای متداول تبدیل شده و سپرده‌گذاران رابطه‌ای بین سود پرداخت شده و سودآوری بانک احساس نمی‌کنند.

۳-۲-۱. طرح بازنگری قانون عملیات بانکی بدون ربا

با توجه به ماده ۱۱ این طرح می‌توان به دغدغه مسئولان نسبت به ذهنیت ربوی بودن نظام بانکی پی برد.^۳ مجلس با استفاده از این ماده سعی در ایجاد این باور در اذهان عموم و مسئولان بانکی دارد

۱. قانون پولی و بانکی، ماده ۱۰؛ قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۱.

۲. ماده ۹۲ قانون پنجم برنامه پنج‌ساله توسعه.

۳. ... بانک‌ها مجازند در هر مورد، حداکثر هفتاد درصد (۷۰٪) نرخ سود اعلام شده توسط بانک مرکزی را به صورت علی‌الحساب به سپرده‌گذاران خود پرداخت نمایند. ...

که سود علی الحساب، قطعی تلقی نشود و پس از دوره حسابرسی و مشخص شدن سود واقعی، سود قطعی بین سپرده‌گذاران تقسیم شود.

هرچند قانونگذار سعی در برداشتن قدمی در اصلاح قانون عملیات بانکی دارد؛ اما با تعیین سود مورد انتظار یکسان در تمام حوزه‌ها و برای تمام بانک‌ها، همچنان راه را برای ایجاد رقابت سالم، جهت افزایش کارایی بسته است. همچنین، واضح است که به راحتی می‌توان با دور زدن قانون یاد شده، این شیوه را نیز به سرنوشت شیوه کنونی دچار کرد و با بالاتر بردن میزان سود علی الحساب به همان نتایج قبلی دست یافت.

۳-۳. مقررات نظارتی و مدیریت ریسک

۳-۳-۱. ریسک سود

تغییر سود بانکی توسط یک نهاد سیاستگذار (مانند بانک مرکزی) می‌تواند بر هزینه و درآمد بانک تأثیر گذارد و ریسک بازار و نقدینگی را برای بانک افزایش دهد. همچنین تغییرات شدید و ناگهانی نرخ سود می‌تواند موجب ریسک عملیاتی بانک نیز بشود.

نکته قابل توجه نسبت به بازار بانکی ایران آن است که در دیگر کشورها بانک مرکزی فقط نرخ سود اوراق قرضه دولتی و سپرده‌های بانکی نزد خود را تعیین کرده و در نرخ سود بین بانک و سپرده‌گذار دخالت نمی‌کند؛ در حالی که، بانک مرکزی ایران با دخالت مستقیم در این نرخ، بانک را در حالتی منفعل نسبت به پوشش ریسک قرار می‌دهد.

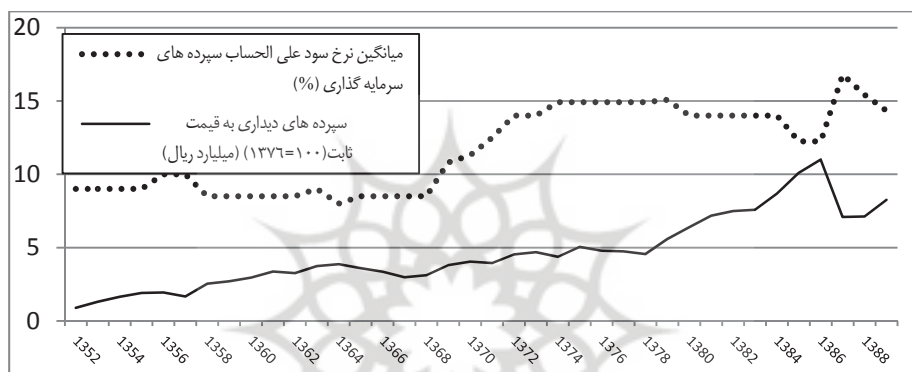
سیف و بهمنی (۱۳۸۳) نرخ سود واقعی را تابعی از تورم، ریسک و حداقل سود مورد انتظار معرفی می‌کنند و عقیده دارند که نرخ سود تسهیلات و سپرده‌ها در ایران تابع این عوامل نیست. آنها ضمن ایراد به نحوه تصمیم‌گیری در مورد نرخ سود در کشور می‌نویسند:

در ایران نرخ سود سپرده‌های بانکی و نیز تسهیلات اعطایی توسط شورای پول و اعتبار تعیین و از طریق بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران به سیستم بانکی ابلاغ و بر اجرای آن نظارت می‌شود. نرخ‌های اعلام شده عملاً غیرقابل انعطاف است و بانک‌ها موظف به مراعات آن هستند. اعمال سیاست‌های پولی و نحوه نظارت بر عملیات سیستم بانکی کشور به‌گونه‌ای است که پوشش ریسک از طریق تغییرات نرخ سود عملی نیست.

در نهایت، سیف و بهمنی نتیجه می‌گیرند راه حل این مشکل آزادسازی نرخ سود، هم در جانب تسهیلات و هم در جانب سپرده‌هاست.

در تغییر نرخ سود بانکی دو مطلب را باید در نظر گرفت: اول اینکه بالا یا پایین بردن نرخ سود هر کدام چه تأثیری بر هزینه و درآمد بانک دارد؟ و دوم نرخ سود با چه نرخ و آهنگی تغییر کند؟

با بالا رفتن نرخ سود بانکی کفه ترازو به نفع سرمایه‌گذاری در بانک سنگین‌تر شده و باعث جذب منابع از دیگر بازارها می‌شود؛ اما در نظام بانکی با افزایش نرخ سود بخشی از سپرده‌های جاری تبدیل به حساب سرمایه‌گذاری می‌شود. در نتیجه منابع نوع اول (جاری) که برای بانک، ارزان قیمت (تقریباً رایگان) بود به حساب سرمایه‌گذاری که برای بانک هزینه زاست، تبدیل می‌شود؛ از سوی دیگر، حساب‌های سرمایه‌گذاری که از پیش در بانک تشکیل شده بود، به وسیله صاحبان حساب به سرعت به‌روز شده و به سپرده‌هایی با نرخ بالاتر، که هزینه بیشتری برای بانک دارد، تبدیل می‌شود.

نمودار ۲: میانگین سود علی‌الحساب و میزان سپرده‌های دیداری (۱۳۵۲-۱۳۸۹)

هرچند اثر افزایش نرخ سود بانکی بر سپرده‌ها کاملاً مشهود و سریع است؛ اما در طرف تسهیلات این تغییر به‌کندی انجام می‌شود و این به معنای تغییر سریع هزینه‌ها همراه با عدم تغییر درآمدهای بانک است. اگر متوسط دوره برگشت تسهیلات به بانک حدود سه سال و نیم در نظر گرفته شود،^۱ این مدت طول می‌کشد تا به تدریج نرخ بازدهی تسهیلات برای بانک به نرخ سود بانکی برسد که مدت زمان این فرایند برای بانک هزینه‌بر و موجب زیان‌دهی آنهاست. بنابراین، افزایش نرخ سود بانکی، با در نظر داشتن مدت زمان هماهنگی بین درآمد و هزینه بانک و با توجه به حاشیه سود بانکی، باید به‌گونه‌ای تغییر کند که هزینه‌های بانک از حاشیه سود آن پیشی نگرفته و بانک متضرر نشود.

۱. برای محاسبه طول دوره برگشت تسهیلات از تقسیم مانده تسهیلات بر (کل تسهیلات منهای رشد سپرده‌ها) بهره گرفته شد:
 مانده تسهیلات تا پایان اسفند ۱۳۹۳ = ۶۷۳۹ م. ر / تسهیلات اعطایی تا پایان سال ۱۳۹۳ = ۳۲۰۰ م. ر
 مانده سپرده‌ها تا پایان اسفند ۱۳۹۲ = ۶۸۴۴ م. ر / مانده سپرده‌ها تا پایان اسفند ۱۳۹۳ = ۸۱۹۲ م. ر
 رشد مانده سپرده‌ها = ۱۳۴۸ م. ر

$$\frac{6739}{1851} = \frac{6739}{(3200 - 1348)} = \frac{6739}{1851} = 3.6$$
 (مرجع: آمارهای بانک مرکزی).

عکس این جریان نیز قابل توجه است. در صورت کاهش نرخ سود بانکی، مشتریان تمایلی نسبت به، بروز کردن حساب‌های خود ندارند؛ ولی پذیرندگان تسهیلات به دنبال تسویه وام‌های پیشین و دریافت وام‌های جدید با نرخ سود پایین‌تر هستند. این امر هنگامی به وقوع می‌پیوندد که هزینه‌های تبدیل وام پیشین به وام جدید کمتر از اختلاف هزینه بین دو وام باشد. بنابراین، در صورت تغییرهای کم و تدریجی این نرخ، احتمال چنین رفتاری از وام‌گیرنده نیز کاهش می‌یابد. در کل، کاهش نرخ سود بانکی، هرچند موجب کاهش هزینه‌های بانک در جانب سپرده‌ها می‌شود، اما درآمدهای بانک نیز متأثر از آن کاهش می‌یابد.

۳-۴. اصول مدیریت منابع و مصارف بانک

از مشکلات کنونی نظام بانکی ایران، تعیین دستوری نرخ سود بانکی براساس واقعیت‌های گذشته و پیش‌بینی‌های آینده است. حال، دو سؤال مطرح است: نخست، این پیش‌بینی تا چه حد می‌تواند سودآوری بانک را برای سهامدار و سپرده‌گذار تأمین کند؟ دوم، آیا این نرخ برای تمام بانک‌ها، در حالی که در شرایط و حوزه‌های متفاوتی مشغول فعالیت هستند، باید یکسان باشد؟ به نظر می‌رسد تعیین نرخ یکسان برای تمام بانک‌ها، با شرایط و حوزه‌های عمل مختلف، بیشترین ضربه را به سیستم بانکی کشور وارد کرده و روحیه رقابت و حرکت به سوی کارایی در نظام بانکی را از بین برده است. در شرایطی که ممکن است یک بانک با دسترسی به منابع ارزان قیمت بتواند با سود کم به نقطه بهینه خود برسد، یا بانک دیگر با دسترسی به سرمایه‌گذاری‌هایی با سودآوری بیش از معمول بازار توان جذب منابع گران‌تر بازار را نیز دارد، چگونه تعیین دستوری این نرخ می‌تواند بازار را به تلاش و جنبش برای حداکثر کارایی و سودآوری وادار کند؟ در حوزه مدیریت منابع بانک می‌توان به تأثیر نرخ سود تعیین شده بر میزان معوقات اشاره کرد. فاضلیان، پروزیان و ذاکرنیا (۱۳۹۳) افزایش معوقات را عاملی مهم در تورم می‌دانند؛ ولی از اصلی‌ترین راهکارها برای مقابله با آن را نیز تعیین نرخ سود بانکی براساس عرضه و تقاضا عنوان و توصیه می‌کند از تعیین دستوری این نرخ باید اجتناب کرد.

۳-۵. ساختار بازار بانکی

در بانکداری سنتی نرخ سود سپرده تعیین‌کننده نرخ سود تسهیلات است. این روند در نظام اقتصاد اسلامی جایگاهی نداشته و می‌بایست در بانکداری بدون ربا این ساختار از نو بنا شود. هرچند قانون عملیات بانکداری بدون ربا به نحوی تعیین شده بود که روند سودآوری بانک و سپرده‌گذاران می‌بایست متأثر از فعالیت اقتصادی واقعی باشد، اما اعتیاد به نظام سنتی و ربوی در بانک‌های کشور

مانع اصلی در عملکرد صحیح این قانون شد. در سمت تجهیز، بانک‌ها با ابداع نرخ سود علی‌الحساب و قطعی قلمداد کردن آن و در جانب تخصیص با استفاده از عقود مانند صلح ضمن عقد خارج لازم، تسهیلات مشارکتی را تبدیل به تسهیلاتی با نرخ سود ثابت نمودند. دهقان (۱۳۹۳) با استفاده از آزمون علیت گرنجر نشان می‌دهد که در نظام بانکداری کشور بر خلاف سازوکار مد نظر قانون‌گذار، نرخ سود سپرده علت تعیین نرخ سود تسهیلات است. بنابر همین سازوکار ابداعی بانک‌ها، به درستی باور ربوی بودن نظام بانکی کشور در اذهان عموم جای گرفته است.

۳-۵-۱. رقابت در نظام بانکی

هرچند بازار رقابتی مطلوب‌ترین الگو در علم اقتصاد معرفی شده اما رقابت در سیستم بانکی همیشه منتقدانی دارد. شاید این مطلب از ساختار بازار بانکی نشئت گرفته که نرخ سود سپرده تعیین‌کننده نرخ سود تسهیلات بوده و بانک‌ها در این بازار دارای انحصار چند جانبه هستند. اگر بانک‌ها توانایی تعیین قیمت تجهیز منابع را در بازار تأمین مالی داشته باشند و با استفاده از قدرت انحصار چند جانبه خود این نرخ را در جانب تسهیلات به مشتریان تحمیل نمایند، رقابت می‌تواند عواقب پیش‌بینی نشده و خطرناکی را به بار آورد. آزادسازی نرخ‌ها می‌تواند باعث بالا رفتن سریع نرخ سود سپرده‌ها شود. بانک پس از تحمیلی دیدن نرخ‌های بالا، به سبب رقابت در جذب سپرده، سعی در به دست آوردن این سود در جانب تسهیلات دارد. اما چنانچه بتوان رقابت در بازار بانکی را در جهات دیگری به جز سود سپرده‌ها سوق داد مسئله می‌تواند متفاوت باشد. با توجه به تجربه ورود بانک‌های خصوصی در نظام بانکی کشور در دهه گذشته و با افزایش رقابت بین بانک‌های کشور در ابداع و ارائه خدمات نوین، خدمات‌رسانی بانک‌ها به مشتریان به نحو چشمگیری بهبود یافت و حتی بانک‌های دولتی نیز در این زمینه به تکاپو و بهبود خدمات خود پرداختند. در حالی که تا پیش از آن، بانک‌های دولتی با ایجاد انحصار چندجانبه، خود را در حصار امنی دیده و رقیبی در این زمینه برای خود نمی‌یافتند، و تلاشی برای بالا بردن کیفیت خدمات و ارائه راهکارهای نوین بانکی نمی‌کردند.

۳-۵-۲. سود علی‌الحساب

با توجه به آیین‌نامه بانکداری بدون ربا نرخ سود ثابت نیست و با توجه به نوع قرارداد و مدت آن، تغییر می‌کند. به عبارت دیگر، آنچه از قانون بانکداری بدون ربا و آیین‌نامه‌های اجرایی آن استنباط می‌شود، نرخ سود شناور است.

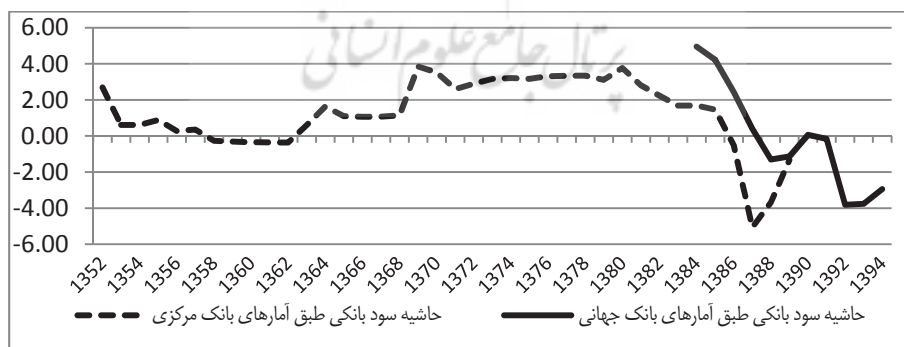
در عمل، دست‌کم از سال ۱۳۶۹، نرخ سود ثابت بوده است؛ زیرا تا آخر سال ۱۳۶۸ سود قطعی سپرده‌های سپرده‌گذاران ناشی از به‌کارگیری منابع بانک و سپرده‌گذاران در فعالیت‌های

اقتصادی، پس از اتمام سال و تصویب صورت‌های مالی بانک به نسبت مدت و مبلغ در کل وجوه به‌کار گرفته شده در عملیات، میان سپرده‌گذاران و بانک قابل تقسیم بوده است. در این دوره هیچ‌گونه وجهی در طول سال به سپرده‌گذاران پرداخت نمی‌شد؛ اما از سال ۱۳۶۹ براساس مصوبه شورای پول و اعتبار، به سپرده‌های سرمایه‌گذاری هر ماه مبلغی به صورت سود علی‌الحساب تعلق می‌گیرد و سود قطعی در پایان دوره محاسبه و پرداخت می‌شود؛ اما در عمل همان سود علی‌الحساب، قطعی تلقی شده و سود دیگری به سپرده‌گذار پرداخت نشده است. نتیجه پژوهش آماری از سود علی‌الحساب و قطعی ۲۶ بانک، طی سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۹۱ نشان می‌دهد که از ۱۲۱ داده، در ۷۹ مورد سود علی‌الحساب و قطعی بانک‌ها یکی بوده است.

با توجه به مطالب یاد شده در بانکداری بدون ربا ایران نخست، مقامات پولی (شورای پول و اعتبار) نرخ سود را تعیین می‌کنند که با بررسی‌های انجام شده، نرخ سود براساس معیار خاصی تعیین نمی‌شود و به‌طور عمده براساس روند سال‌های گذشته تعیین می‌شود؛ دوم، با توجه به ثابت بودن نرخ سود و انعطاف‌ناپذیری آن از طریق تحولات بازار پول، استفاده از آن به‌عنوان یک هدف میانی در سیاست پولی امکان‌پذیر نیست. به عبارت دیگر، در این نوع بانکداری، بانک مرکزی برای دستیابی به اهداف نهایی، به جای ترازنامه بانک مرکزی، با تعیین سقف‌های اعتباری و نرخ سود برای بانک‌های تجاری، ترازنامه بانک‌ها را نشانه می‌گیرد (تجلی، ۱۳۸۹).

۳-۵-۳. حاشیه سود بانکی

طبق آمارهای بانک مرکزی تفاوت سود تسهیلات از سپرده‌های سرمایه‌گذاری به‌طور متوسط از سال ۱۳۵۲ تا ۱۳۸۸ برابر ۱/۲۹ درصد بوده که برخلاف نظر برخی کارشناسان این عدد از متوسط جهانی -بین ۷ تا ۸ درصد- بسیار کمتر است.

نمودار ۳: حاشیه سود بانکی (۱۳۵۲-۱۳۸۹)

مأخذ: آمارهای اقتصادی بانک مرکزی و بانک جهانی

طبق آمار بانک جهانی از ۱۴۵۲ آماره مربوط به حاشیه سود بانکی ۱۶۶ کشور در دهه گذشته (۲۰۰۵-۲۰۱۴)، تنها چهارده مورد حاشیه سود منفی ثبت شده، که ایران با داشتن شش مورد حاشیه سود منفی، رکورددار محسوب می شود.

جدول ۲: حاشیه سود بانکی چند کشور و منطقه اقتصادی

Iran, Islamic Rep	Pakistan	Bahrain	Azerbaijan	Australia	High income	Middle income	Low income	Middle East & North Africa (all income levels)	Latin America & Caribbean (all income levels)	East Asia & Pacific (all income levels)	year
4.95	5.62	6.36	6.54	5.00	4.46	7.17	12.52	5.1	7.3	5.45	2004
4.22	6.48	4.68	8.51	5.17	4.04	7.57	12.21	4.45	7.57	5.47	2005
2.44	6.81	3.61	7.28	5.35	3.88	6.91	10.31	3.65	6.98	4.74	2006
0.4	6.46	3.78	7.57	3.67	3.90	6.85	10.75	3.43	6.91	4.96	2007
-1.3	6.02	6.58	7.54	4.18		6.55		3.72	6.89	4.62	2008
-1.14	5.86	6.36	7.83	2.94		6.77		3.98	7.42	5	2009
0.06	5.90	6.02	9.06	3.07		6.37		4.57	7.29	5	2010
-0.16	6.19	5.77	8.11	3.40		6.56		4.29	6.96	5	2011
-3.81	5.54	4.95	8.13	3.06		6.52		4.36	7	5	2012
-3.76	4.81	4.88	8.32	2.93		6.48		4.39	6.91	5	2013
-2.94	4.47	4.89	8.69	3.05		6.32		4.04	6.78	4.9	2014
-0.1	5.83	5.98	7.98	3.94	4.54	7.44	12.50	4.42	7.7	4.81	average
8.07	0.45	1.40	1.39	0.61							variance

مأخذ: بانک جهانی

این آمارها دستوری بودن نرخ سود بانکی در کشور را تأیید می کند که باعث زیان دهی بانکها در واسطه گری در بازار پول می شود. به همین دلیل بانکها با تلاش در ورود به بازارهای دیگر و بنگاهداری، در خنثی کردن زیان ناشی از نرخهای دستوری می کوشند.

۳-۶. اقتصاد کلان و سرکوب مالی

به طور کلی، مقوله تعیین نرخ بهره در اقتصاد کشورها دو جنبه دارد: الف) نرخ بهره تعیین شده توسط بانکهای مرکزی؛ ب) نرخ بهره شکل گرفته در بازار پولی توسط بانکها برای انواع سپردهها و وامها؛ اما بحث سود بانکی ایران پیچیده تر از نرخ بهره در اقتصاد متعارف است؛ زیرا نرخ سود علی الحساب از سوئی، ابزار سیاستهای پولی بانک مرکزی است که با تعیین آن به دنبال اهداف کلان اقتصادی خود است و از سوی دیگر، نرخ برای سپرده پذیری و وام دهی بانکهاست که در دیگر کشورها ترکیب این دو مقوله در یک نرخ سابقه ندارد.

به طور معمول و در اقتصاد متعارف هیچ دولتی به عنوان یک سیاست پولی، نرخ بهره بانکها را

تعیین نمی‌کند؛ بلکه جهت تغییر در نرخ بهره بازار بانکی، نرخ اوراق قرضه دولتی را، به‌عنوان نرخ مؤثر در بازار پولی تغییر می‌دهد. این در حالی است که بانک مرکزی ایران از تغییر نرخ سود بانک‌ها جهت سیاست‌های پولی خود استفاده می‌کند و بانک‌ها را در عمل انجام شده قرار می‌دهد و مشکلات فراوانی را برای بانک، سپرده‌گذار و متقاضی تسهیلات ایجاد می‌کند. این در حالی است که نرخ سود بانک‌ها باید کارکردی در نظام اقتصاد خرد داشته باشد و ترکیب این دو کارکرد (سیاست پولی کلان و نرخ بهره جهت فعالان اقتصادی) در سود علی‌الحساب، ترکیبی ناموزون را در اقتصاد ایران رقم زده است.

مطالعه‌ها نشان می‌دهد در بسیاری از کشورهای در حال توسعه سیاست‌های دستوری کنترل بازار از سوی دولت‌ها برای رسیدن به رشد اقتصادی نتیجه معکوس داده است. طبق فرضیه آزادسازی مالی مک‌کینون-شاو، پس‌اندازهای مالی پیش‌نیازی برای انباشت سرمایه و رشد اقتصادی هستند. به دلیل نبود بازارهای مالی سازمان یافته و کارآمد در کشورهای در حال توسعه، بیشتر پس‌اندازها به صورت سرمایه‌گذاری در دارایی‌های فیزیکی هستند. بنابراین، افزایش نرخ سپرده جاری، تأثیر مثبتی بر سرمایه‌گذاری دارد (کشاورزیان پیوستی، ۱۳۸۸).

آزادسازی سه تأثیر عمده بر اقتصاد کشورها دارد: نخست اینکه، موجب افزایش میزان سرمایه‌گذاری و رشد اقتصادی می‌شود؛ دوم، شکاف میان تقاضای سرمایه‌گذاری و عرضه پس‌انداز (مازاد تقاضای سرمایه‌گذاری) را کاهش می‌دهد و رانت ایجاد شده در نظام مالی از بین می‌رود و مهم‌تر از همه اینکه، بازار غیررسمی پول را از رونق می‌اندازد و فاصله نرخ سود در این دو بازار کاهش می‌یابد و سوم نتیجه آزادسازی مالی، تخصیص بهینه منابع محدود جامعه است. با افزایش نرخ سود واقعی، فعالیت‌های سرمایه‌گذاری با بازدهی کم حذف می‌شوند و کارایی متوسط سرمایه‌گذاری افزایش می‌یابد. طبق این الگو، در کشورهای در حال توسعه، افزایش نرخ سود واقعی، باعث افزایش پس‌انداز و سرمایه‌گذاری و در نهایت رشد اقتصادی می‌شود و سرانجام به سوی نرخ سود واقعی تعادلی حرکت می‌شود (همان).

کميجانی (۱۳۸۷) اثر شاخص‌هایی همچون ثبات دولت، انحراف قیمت کالاهای سرمایه‌ای، سرکوب مالی و... را بررسی و تأثیر سرکوب مالی بر کاهش رشد اقتصادی از ۲/۸ تا ۴/۹ درصد، بسته به گروه‌های مورد مطالعه، را مهم‌ترین علت می‌داند.

تقوی (۱۳۸۷) در بررسی سرکوب و آزادسازی مالی در کشورهای گوناگون و با شرایط مختلف نتیجه می‌گیرد که آزادسازی مالی پیش از ثبات اقتصادی و دستیابی به تورم پایین می‌تواند موجب بی‌ثباتی بیشتر و عدم دستیابی به نتایج مورد انتظار شود. از این‌رو، بنا بر استدلال استیگلتز^۱ در

1. Stiglitz

مقابل مک کینون-شاو و نوساختارگرایان، وی سرکوب مالی ملایم و کنترل شده را تا فرارسیدن زمان مناسب برای آزادسازی مالی (تورم پایین) پیشنهاد می‌کند. کاپریو^۱ و استیگلیتز معتقدند در کشورهایی که بی‌ثباتی اقتصاد کلان وجود دارد، آزادسازی مالی بدون سیاست‌های تثبیت اقتصادی و ایجاد سیستم نظارتی و احتیاطی قوی برای نظام بانکداری می‌تواند باعث ورشکستگی سیستم مالی آنها شود. آنها آزادسازی تدریجی نرخ بهره را توصیه می‌کنند تا این نرخ به نرخ تسویه بازار نزدیک شود و در نهایت به آزادسازی مالی کامل آن اقدام کنند.

۴. طراحی الگو

با توجه به نتیجه آسیب‌شناسی انجام شده، تعیین نرخ ثابت یا به عبارتی تعیین دستوری نرخ سود بانکی با مبانی اقتصادی و شرعی سازگار نبوده و باید این نرخ با سازوکاری جدید به نظام بازار و عرضه و تقاضا با نظارت و هدایت بانک مرکزی واگذار شود.

طراحی این الگو براساس تعیین صریح نرخ مشارکت در سود خالص پایان دوره برای هر نوع سپرده است که می‌تواند در اصلاح باور عمومی نسبت به شرعی بودن سود پرداختی به سپرده‌گذاران مؤثر باشد. در این الگو، نرخ سود قطعی پایان دوره با نرخ سود علی‌الحساب متفاوت است؛ زیرا نرخ سود علی‌الحساب به صورت درصدی از میانگین وزنی نرخ سود قطعی در دوره‌های گذشته محاسبه و پرداخت می‌شود.

این الگو، بستری در راستای ایجاد سازوکاری برای آزادسازی تدریجی نرخ سود در نظام بانکی کشور فراهم می‌آورد تا هم‌زمان با بهره‌مندی از فواید آزادسازی، از زیان‌های آزادسازی دفعی نیز در امان بود.

۴-۱. نحوه محاسبه سود قطعی (پایان دوره مالی)

در این الگو، شورای پول و اعتبار به جای تعیین نرخ سود علی‌الحساب برای انواع سپرده‌ها، نرخ مشارکت در سود برای هر نوع سپرده را تعیین می‌کند. برای مثال، نرخ مشارکت ۶۰ درصد برای سپرده‌های یک‌ساله، ۷۰ درصد برای سپرده‌های سه‌ساله و ۸۰ درصد برای سپرده‌های پنج‌ساله.

فرض کنید بانکی با مجموع دارایی‌هایی معادل ۱۰۰۰ واحد توانسته در طول یک سال مالی ۲۰۰ واحد سود خالص به دست آورد؛ بنابراین، بازدهی منابع این بانک در یک دوره مالی ۲۰ درصد است. حال با تعیین نرخ مشارکت در سود ۷۰ درصد از سوی شورای پول و اعتبار برای سپرده‌های سه‌ساله، بازدهی امسال این نوع سپرده‌ها ۱۴ درصد ($0.20 \times 0.70 = 0.14$) است.

1. Kaperyo

تفاوت اساسی این الگو با روش فعلی، موظف بودن بانک‌ها به اعلام صریح نرخ مشارکت در سود خالص پایان دوره است، مطلبی که امروزه برای بیشتر مردم و حتی متخصصان مبهم است. با به‌کارگیری این روش، می‌توان به بهبود نظر مردم به سازوکار بانکداری بدون ربا و اصلاح باور عموم درباره اسلامی بودن این سیستم امید داشت. همچنین سپرده‌گذار با منطقی ساده‌تر به نحوه توزیع سود پی برده و انتخاب بهتری نسبت به انواع سپرده می‌تواند داشته باشد.

پس از اجرای این الگو و تثبیت آن، تعیین نرخ مشارکت در سود برای هر نوع سپرده نیز می‌تواند به بانک‌ها محول شود. بنابراین، بانک‌ها به جای رقابت در بالا بردن نرخ سود علی‌الحساب می‌توانند در میزان نرخ مشارکت در سود به رقابت پردازند. رقابتی که مفسد آن، در نرخ سود علی‌الحساب، در شیوه فعلی را نخواهد داشت. در این صورت، بانکی که دارای بازدهی بالایی در سرمایه‌گذاری‌هاست، می‌تواند با کاهش نرخ مشارکت، سود بیشتری برده و یا بانکی که سودآوری کمتری دارد، با افزایش نرخ مشارکت سپرده‌گذار در سود، در جریان کاستی‌های خود بکوشد.

۴-۲. نحوه محاسبه سود علی‌الحساب

در این الگو، ملاک پرداخت سود علی‌الحساب (برای پرداخت ماهیانه و پیش از حسابرسی پایان دوره) میانگین بازدهی منابع بانک در سال‌های گذشته است. بنابراین، برخلاف روش فعلی، سود علی‌الحساب در این الگو برای تمام بانک‌ها یکسان نخواهد بود.

شورای پول و اعتبار، برای تعیین مقدار سود علی‌الحساب هر نوع سپرده در هر بانک، باید از فرمولی براساس میزان سود قطعی تقسیمی در دوره‌های پیشین استفاده کند. سیاست‌گذار پولی، به جای دخالت مستقیم در تعیین نرخ سود سپرده‌ها می‌تواند با تعیین پارامترهای این فرمول به اهداف خود برسد:

$$R_t = b \left(\frac{\sum_{i=1}^T a_i \cdot r_{t-i}}{\sum_{i=1}^T a_i} \right)$$

R_t نرخ سود علی‌الحساب برای این دوره؛ r_{t-i} نرخ سود قطعی ۱ دوره قبل که بانک به مشتریان پرداخت کرده است؛ a_i ضریب تأثیر سال‌های گذشته $0 < a_i < 1$ ؛ b درصد پرداختی از سود علی‌الحساب (ضریب تعدیل) $0 < b < 1$ و پارامترهای a و b توسط شورای پول و اعتبار تعیین می‌شود و می‌تواند به‌عنوان یکی از ابزارهای سیاست‌گذاری پولی استفاده شود. برای مثال، ضرایب پیشنهادی چنین است:

$$R_t = 0.9 \frac{0.7 r_{t-1} + 0.6 r_{t-2} + 0.5 r_{t-3} + 0.4 r_{t-4} + 0.3 r_{t-5}}{2.5}$$

در مثال قبل، بازدهی نهایی و سود قطعی سپرده‌های سه‌ساله برای سپرده‌گذاران ۱۴ درصد بود. فرض کنید برای سال‌های پیش از آن نیز، بازدهی بانک برای این سپرده‌ها همواره ۱۳ درصد بوده است. پس، در سال‌های گذشته بانک نرخ سود ۱۱/۷ درصد را به‌عنوان سود علی‌الحساب برای سپرده‌های سه‌ساله اعلام کرده و امسال با این افزایش بازدهی، نرخ سود علی‌الحساب این سپرده را در سال آینده ۱۱/۹۵ درصد اعلام خواهد کرد.

$$R_t = 0.9 \frac{0.7(13) + 0.6(13) + 0.5(13) + 0.4(13) + 0.3(13)}{2.5} = 11.7$$

$$R_t = 0.9 \frac{0.7(14) + 0.6(13) + 0.5(13) + 0.4(13) + 0.3(13)}{2.5} = 11.95$$

در این صورت، بانک برای افزایش نرخ سود علی‌الحساب جهت جذب سپرده بیشتر در سال‌های آینده، راهی جز بهبود عملکرد خود در این دوره نخواهد داشت. از جمله مزیت‌های این الگو ثبات نسبی در نرخ سود علی‌الحساب می‌باشد که از پارامترهای مهم در سیاست‌گذاری اقتصادی است.

هم‌اکنون هیئت مدیره بانک‌ها نرخ سود علی‌الحساب را تعیین می‌کند و بدین وسیله سپرده‌ها جذب می‌شوند؛ در حالی که، هزینه این تصمیم از یک ماه بعد و هنگام توزیع سود علی‌الحساب شروع خواهد شد. بنابراین، بانک در رقابت با دیگر بانک‌ها و برای جلوگیری از فرار سپرده‌ها - که می‌تواند منجر به ورشکستگی بانک شود - نرخ سود علی‌الحساب را بالا خواهد برد؛ در حالی که، در الگوی فعلی بانک حتی در صورت تصمیم برای افزایش نرخ سود علی‌الحساب با تغییر در صورت‌های مالی سال قبل، نخست سود قطعی (هرچند غیرواقعی) سال قبل را با نرخ بالاتر و البته برای کل سال و نه فقط یک ماه به سپرده‌گذاران آن سال بپردازد و سپس، نرخ سود علی‌الحساب سال بعد را افزایش دهد.

نکته قابل توجه در این الگو آن است که حتی در این صورت بانک با تحمل هزینه بالا بردن یک درصد سود قطعی سال قبل، تنها چند درصد می‌تواند سود علی‌الحساب سال بعد را بالاتر ببرد. به سخن دیگر، افزون بر اینکه بانک باید نخست هزینه این تصمیم را بپردازد، این هزینه نیز چند برابر روش فعلی است (میزان این هزینه بستگی به ضرایب تعیین شده در الگو دارد). به بیان ریاضی، در روش فعلی کشش هزینه نسبت به میزان افزایش سود، چند برابر روش قبلی است.

همان‌طور که بانک توان افزایش سود علی‌الحساب جز با تحمل هزینه فراوان را ندارد، در صورت نداشتن بازدهی مناسب در سال جاری نیز با کاهش سود قطعی امسال تغییر شدیدی در

سود علی الحساب سال بعد نخواهد داشت. برای مثال، با ضریب‌های پیشنهادی با کاهش یک درصد سود قطعی، سود علی الحساب سال بعد، حدود یک چهارم درصد کاهش می‌یابد. بانک که در چهار سال قبل ۱۱/۷ درصد سود علی الحساب پرداخته و در پایان سال سود قطعی ۱۳ درصد را توزیع کرده، سال پنجم (منظور سال پنجم در روند اجرای الگوست) با کاهش سود قطعی به ۱۲ درصد سود علی الحساب سال بعد را ۱۱/۴۵ درصد اعلام خواهد کرد. مشخص است که چنین کاهش ناچیزی تنش زیادی در بازار ایجاد نمی‌کند.

بنابراین، بانک‌های کم بازده به سود خود خواهند دید که زیان‌دهی خود را به تدریج آشکار کنند و بدین صورت بانک‌های سودآور از بانک‌های زیان‌ده در این بازار جدا می‌شوند.

در نهایت، با کنار رفتن بانک‌های ضعیف از صحنه رقابت در بازار بانکی، منابع بانکی یا همان سپرده‌ها فقط در بانک‌های سودآور به کار گرفته می‌شوند و این یعنی تخصیص بهینه منابع، که یکی از اهداف مهم آزادسازی است و می‌توان از این راه به رشد اقتصادی بیشتر امید داشت. از سوی دیگر، به دلیل حذف بانک‌های ضعیف، با افزایش متوسط سود سپرده‌ها، سپرده‌گذاری افزایش و شکاف پس‌انداز سرمایه‌گذاری کاهش می‌یابد و به همین نسبت رانت نیز از بین می‌رود.

گفتنی است که به لحاظ نظری نیز در بازار رقابت کامل به دلیل حذف بنگاه‌های پرهزینه و حضور بنگاه‌های کم‌هزینه، در تعداد بهینه و تولید این بنگاه‌ها در حداقل متوسط هزینه بلندمدت (LAC)، منحنی عرضه در پایین‌ترین سطح خود قرار می‌گیرد و بهینه اجتماعی نیز بیشینه می‌شود. در بازار بانکی نیز با حذف بانک‌های پرهزینه به تحقق این هدف می‌توان امید داشت.

از مزیت‌های دیگر این الگو، امکان تغییر تدریجی سیستم پرداخت سود است؛ به گونه‌ای که کمترین آسیب و شوک به بازار بانکی وارد آید. شورای پول و اعتبار با وارد کردن سودهای قطعی سال‌های گذشته در الگو، که هر بانک با شیوه مرسوم پرداخت کرده است، نرخ سود علی الحساب سال بعد آن بانک را تعیین و با پرداخت اولین سود قطعی با روش جدید الگورا برای سال دوم اصلاح می‌کند. بدین ترتیب، پس از گذشت سال‌های لحاظ شده در الگو، روش جدید به صورت کامل جایگزین روش قبلی می‌شود که این روش از سردرگمی سپرده‌گذاران نیز جلوگیری می‌کند.

۵. نتیجه‌گیری

نرخ سود بانکی از متغیرهای اساسی در نظام اقتصادی کشور به شمار می‌آید و تعیین نرخ درست آن بر دیگر بخش‌های اقتصادی اثر قابل توجهی دارد. در کشورهای دیگر نرخ سود بانکی به خود بانک‌ها محول شده و بانک مرکزی به تعیین نرخ سود خود و اوراق قرضه می‌پردازد، در حالی که، بانک مرکزی ایران نرخ سود بانک‌ها را مشخص می‌کند. این دخالت بانک مرکزی موجب انفعال

بانک‌ها در تصمیم‌گیری و مدیریت ریسک، سرکوب مالی، ایجاد رانت و عدم تخصیص بهینه منابع شده است.

با توجه به بررسی‌ها و آسیب‌های تعیین دستوری این نرخ از سوی شورای پول و اعتبار در سه دهه گذشته، پیشنهاد می‌شود که تعیین این نرخ به سازوکار بازار و نظام عرضه و تقاضا محول گردد و به سخن دیگر، سیاست آزادسازی مالی نسبت به این نرخ اتخاذ شود؛ اما با توجه به تجربه سال‌های گذشته اتخاذ شیوه آزادسازی، یکی از بحث‌های چالش برانگیز و مؤثر در نتیجه نهایی این سیاست است. بنابراین، پیشنهاد می‌شود آزادسازی نرخ سود بانکی به تدریج و با توجه به الگوی طراحی شده انجام شود تا کمترین آسیب به اقتصاد و نظام بانکی وارد شود. در این الگو، سود قطعی سپرده‌گذاران به صورت شراکتی در سود پایان دوره مالی بانک تعیین و فقط نرخ شراکت برای هر نوع سپرده از پیش تعیین می‌شود؛ سود علی‌الحساب نیز به صورت درصدی از میانگین وزنی سود قطعی تقسیم شده در دوره‌های گذشته خواهد بود. بنابراین، بانک‌ها برای رسیدن به نرخ سود علی‌الحساب بالاتر در دوره بعد، برای جذب سپرده بیشتر، راهی جز بهبود عملکرد خود در این دوره نخواهند داشت. از مزیت‌های الگو، امکان تلفیق آن با روش مرسوم و تغییر تدریجی آن است.

منابع و مأخذ

۱. آقائزری، حسن (۱۳۹۲)، «مشکلات و موانع نظام بانکی کشور با رویکرد سازوکار تعیین نرخ سود واقعی و راه حل آن»، جستارهای اقتصادی، سال دهم، ش ۲۰، ص ۱۶۳-۱۷۳.
۲. آمارهای بانک جهانی و بانک مرکزی.
۳. اکبریان، رضا و محمدحسین دیانتي (۱۳۸۵)، «مدیریت ریسک در بانکداری بدون ربا»، اقتصاد اسلامی، سال ششم، ش ۲۴، زمستان، ص ۱۵۳-۱۷۰.
۴. تجلی، آیت الله (۱۳۸۹)، آثار کاهش نرخ سود بانکی بر تورم، اشتغال و سرمایه‌گذاری، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۵. تقوی، مهدی (۱۳۸۴)، اقتصاد کلان، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
۶. خان، س. محسن و عباس میرآخور (۱۳۷۰)، مطالعات نظری در بانکداری و مقایسه آن با نظام سرمایه‌گذاری، تهران: انتشارات توانگران.
۷. دادگر، یدالله و توحید فیروزان سرنقی (۱۳۹۱)، «ارائه چارچوبی برای تعیین نرخ سود در عقود»، فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی (رشد و توسعه پایدار)، سال دوازدهم، ش ۴، ۱۰۲۸۸-۷۹.
۸. دهقان، محمدعلی (۱۳۹۳)، «تأثیر رقابت در بازار سپرده‌ها بر بازار تسهیلات»، بیست و پنجمین همایش بانکداری اسلامی، شهریور.
۹. رضوی، مهدی و اسماعیل شمسیان (۱۳۸۹)، «بررسی سیستمی نرخ سود بانکی ایران»، جستارهای اقتصادی، سال هفتم، ش ۱۴، ص ۳۷-۶۷.
۱۰. سلامی، حبیب الله و علی بهمنی (تابستان و پاییز ۱۳۸۰)، «اثر تعیین نرخ سود تسهیلات بر کارایی بانکداری اسلامی»، پژوهش‌های اقتصادی، دوره ۱، شماره ۲، ص ۲۷-۴۰.
۱۱. سیف، ولی الله و محمود بهمنی (۱۳۸۳)، «ساختار نرخ سود در بانکداری بدون ربا»، مجموعه مقالات پانزدهمین همایش بانکداری اسلامی، ص ۱۱۴-۱۳۵.
۱۲. صدر، سیدکاظم (۱۳۷۵)، اقتصاد صدر اسلام، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۱۳. عزیزنژاد، صمد (۱۳۹۱)، «چالش‌ها و راهکارهای تعیین نرخ سود بانکی در اقتصاد ایران»، مجلس و راهبرد، سال ۱۹، ش ۷۱، ص ۱۸۱-۲۰۰.

۱۴. فاضلیان، سید محسن؛ کوروش پروزیان و احسان ذاکرنیا (۱۳۹۳)، «شناسایی و اولویت بندی عوامل سیستماتیک و غیرسیستماتیک مؤثر بر افزایش مطالبات معوق در نظام بانکداری بدون ربا برای ایران مطالعه موردی: بانک سپه»، جستارهای اقتصادی ایران، سال یازدهم، پاییز و زمستان، شماره ۲۲، ص ۹-۴۳.
۱۵. قحف، منذر (۱۳۷۵)، مجموعه مقالات اقتصاد خرد با نگرش اسلامی، ترجمه حسین صادقی. تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس.
۱۶. کمیجانی، اکبر و ناهید پوررستمی (۱۳۸۷)، «تأثیر سرکوب مالی بر رشد اقتصادی»، فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی ایران، سال دوازدهم، ش ۳۷، زمستان، ص ۳۱-۵۱.
۱۷. کشاورزیان پیوستی، اکبر (۱۳۸۸)، «تخمین نرخ سود بهینه بانکی برای حداکثرسازی رشد اقتصادی در ایران»، دوفصلنامه برنامه و بودجه، سال چهاردهم، ش ۱۰۸، بهار و تابستان، ص ۳-۳۰.
۱۸. محسنی زنوزی، سیدجمال‌الدین؛ پریسا جوهری سلماسی و علیرضا هلالی (۱۳۹۰)، «بررسی همگرایی بلندمدت نرخ سود بانکی با بازدهی بازار سهام در ایران»، معرفت اقتصاد، سال سوم، ش ۱، ص ۳۵-۴۶.
۱۹. موسویان، سیدعباس (۱۳۸۴)، «راهکار رسیدن به نرخ سود بانکی تعادلی»، اقتصاد اسلامی، سال چهارم، ش ۱۷، ص ۷۵-۹۴.
۲۰. ——— (۱۳۷۸)، «بررسی فقهی حقوقی تعیین نرخ سود بانکی»، مجله فقه و حقوق، سال چهارم، ش ۱۶، ص ۷-۳۴.
21. Haque, N. and A. Mirakhor (1999), "The Design of Instrument For Government Finance in an Islamic Economy", *Islamic Economic Studies*, Vol. 6, No. 2.
22. Iqbal, Z. and Mirakhor, A. (1999), "Progress and Challenges of Islamic Banking", *Thunderbird International Business Review*, Vol. 41 (4/5), PP. 381-405 (July-October).
23. Nienhaus, Volker (2006), *Islamic Economic System – A Threat to Development?*, available at:
24. Zarqa, M. Anas. (1982), "Capital Allocation, Efficiency and Growth in an Interest-Free Islamic Economy", *the Journal of Economics and Administration*, No.16.
- <http://www.iefpedia.com/english/wp-content/uploads/2009/09/Islamic-Economic-System-%E2%80%93-A-Threat-to-Development.pdf>

قوانین

۲۵. آیین نامه‌های قانون عملیات بانکی بدون ربا.
۲۶. دستورالعمل اجرایی عملیات بازار بین بانکی ریالی (مصوب ۱۳۸۳/۱۰/۲۷).
۲۷. سیاست‌های پولی و اعتباری (مصوب ۱۳۹۳/۴/۳).
۲۸. قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل چهل و چهارم قانون اساسی (اصلاحی ۱۳۸۹/۱۲/۱۱).
۲۹. قانون پنجم برنامه پنج‌ساله توسعه توسعه جمهوری اسلامی ایران (مصوب ۱۳۹۱/۱۰/۱۵).
۳۰. قانون پولی و بانکی کشور (مصوب ۱۳۵۱/۴/۱۸ با آخرین اصلاحات ۱۳۹۲/۱۰/۲۱).
۳۱. قانون عملیات بانکی بدون ربا (مصوب ۱۳۶۲/۶/۸).
۳۲. قانون منطقی کردن نرخ سود تسهیلات بانکی متناسب با نرخ بازدهی در بخش‌های مختلف اقتصادی (با تأکید بر قانون عملیات بانکی بدون ربا) (مصوب ۱۳۸۵/۲/۳۱).

